

Середній клас як умова стабільності суспільства

Проаналізовано загальні моделі генезису середнього класу; поглиблено уявлення про особливості соціальної структури в умовах суспільства перехідного періоду; з'ясовано стан і перспективи формування середнього класу в сучасній Україні.

Ключові слова: вищий клас, середній клас, нижчий клас, суспільство перехідного періоду, громадянське суспільство.

Актуальність теми дослідження. Глобалізація, генезис інформаційного й утворення глобального громадянського суспільства, транснаціонального капіталістичного класу породжує такі особливі для сучасної Європи процеси, як, по-перше, перехід згідно з Лісабонською конвенцією (2000 р.) європейської спільноти від технократичного суспільства і товарної економіки до знаннєвого суспільства і знаннєвої економіки, що вимагає європейської ідентичності, а по-друге – відбувається формування провідного про шарку в суспільному розвитку на горизонті новоявлених носіїв інтелектуальної власності і рушіїв інтелектуального виробництва.

Ці та інші мегатенденції сучасного світового розвитку порушують проблему підвищення конкурентоздатності країн, які переживають соціальні трансформації, та/або загострення безлічі соціальних протиріч, проблем і перешкод. Такою перепорою для подальшого піднесення українського суспільства є, з одного боку, відсутність укоріненої й національно відповідальної правлячої еліти, перехід її частини з національних на глобалістські позиції, а з іншого – масове зубожіння населення, що веде до непомірного розростання нижчого класу, який передусім обтяжений вирішенням щоденних вітальних потреб.

Між цими двома полюсами, за умов відсутності державної підтримки, і відбувається становлення досить специфічного українського середнього класу, що суперечливо поєднує в собі як носія традиційного товарного виробництва і власника матеріальних ресурсів, так і має потужні паростки інтелектуального походження.

Можна стверджувати, що завдання виходу із системної кризи, яку переживає зараз країна, не може мати готових рішень, безпосередньо взятих із власного минулого або закордонного досвіду, і транслюватися в майбутнє, оскільки соціальна система знаходиться в точці біфуркації.

Разом з тим, урахувавши генетико-історичний рівень розвитку українського суспільства, слід відзначити схильність українців до консенсусної взаємодії при вирішенні суспільних протиріч, що є підґрунтям для конструювання механізму становлення середнього класу на основі соціальної злагоди.

У свою чергу, залучення західного досвіду дозволяє визначити шляхи практичної реалізації цього механізму через взаємодію держави і громадянського суспільства й поступовим переходом до державно-громадського управління соціальними процесами.

Усі ці обставини актуалізують проблему становлення середнього класу не лише як теоретичного конструкта, але й емпіричної реальності, адже без нього гарантувати стійкість і стабільність в українському суспільстві досить складно.

Ступінь наукової розробки проблеми. За останні два десятиліття проблематиці феномена середнього класу у вітчизняній і закордонній суспільній думці присвячено чимало робіт. Характерним для цих досліджень є обмеження їх суто соціологічними та/або економічними рамками, без застосування соціально-філософського аналізу дослідження середнього класу в суспільстві перехідного періоду, у тому числі й у сучасній Україні.

Серед найбільш опрацьованих аспектів проблематики феномена середнього класу в умовах соціальних змін можна виокремити такі:

– становлення нової соціальної структури в перехідних суспільствах і місце середнього класу в ній (Ю. Арутюнян, О. Балабанова, О. Галкін, Т. Заславська, А. Здравомислов, В. Култигін, В. Радаєв, Є. Садков, Є. Турунцев та ін.). У цьому ж контексті аналізується співвідношення середнього класу з андекласом (О. Балабанова), робітничим класом (В. Беленький, В. Трушков), класом найманих робітників (З. Голенкова), класом уповноважених (О. Криштановська), класом працюючих (В. Нусратуллін), квазібюрократичним правлячим класом (О. Оболонський);

– процеси стратифікації й соціальні відносини в сучасному українському суспільстві (В. Бакіров, С. Бродська, В. Ворона, Є. Головаха, Н. Коваліско, О. Куценко, М. Makeєв, С. Оксамитна, А. Ручка, А. Хижняк, Ю. Яковенко та ін.);

– генезис середнього класу в умовах пострадянських трансформацій (О. Аврамова, О. Автономов, В. Анурін, Л. Беляєва, М. Воєйков, М. Ківінен, М. Горшков, С. Горюнова, Л. Григор'єв, Г. Дилигенський, Х. Доманьський, Б. Кагарлицький, Т. Космарська, В. Лепехин, Т. Малєва, О. Михайленок, Т. Наумова, Л. Овчарова, В. Петухов, Л. Романенко, Н. Тихонова, Л. Хахуліна, М. Чешков, А. Шанкіна, О. Шкаратан та ін.);

– соціальні проблеми становлення середнього класу в Україні (В. Бурега, Л. Бизов, В. Грицанюк, В. Козьма, І. Кіянка, В. Рябіка, Г. Світа, О. Симончук та ін.);

– економічні фактори соціально-класової стратифікації в сучасній Україні (В. Бобиль, Н. Борецька, В. Васильченко, Н. Карпачова, Е. Лібанова, Н. Лисюк, Т. Лучко, Н. Навроцька, В. Паніотто, О. Попова, Л. Щетиніна та ін.);

– сучасні тенденції розвитку середнього класу в економічній сфері українського суспільства (О. Барановський, І. Бондар, Є. Бугаєнко, В. Бідак, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Гуць, Т. Кір'ян, Н. Ковальова, В. Лич, В. Мандибура, Г. Мещанінова, Н. Сітнікова, О. Савченко, А. Саввов, О. Сологуб, М. Шаповал, Г. Ярошенко, О. Яременко та ін.).

Разом з цим, недостатньо проаналізованими залишаються питання щодо з'ясування моделей генезису середнього класу, розкриття особливостей соціальної структури і сутності середнього класу в умовах суспільства перехідного періоду. Саме тому, аналіз стану і перспектив формування середнього класу в сучасній Україні можна визначити за мету цього дослідження.

Звертаючись до загальних моделей становлення і розвитку середнього класу, наголошуємо на такому.

Його генезис у західному суспільстві відбувається одночасно з виникненням і розвитком товарного виробництва, тому ми можемо говорити про існування середнього класу вже з античного періоду (хоча й нечисельного).

З розвитком міст, легітимацією торгівлі та появою буржуазії в епоху Нового часу з'являються досить чисельні верстви середнього класу. При капіталізмі він займає проміжне положення між двома основними класами – капіталістами й найманими робітниками, стримуючи вседозволеність верхів і конфліктогенний потенціал низів, виконуючи таким чином, функцію соціального стабілізатора.

Походження сучасного середнього класу на Заході пов'язане зі становленням держави «загального добробуту», корені якої сягають середини ХІХ ст. Її розвиток триває після Першої світової війни, а розквіт припадає на роки «славного тридцятиріччя» (1945-1975 роки) після Другої світової війни. Генезис класичного середнього класу відбувався завдяки проведенню ефективної соціальної політики, спрямованої на підтримку й стимулювання перетворювального потенціалу середніх верств населення в західних країнах. Основною функцією класичного середнього класу є забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності в країні.

Ослаблення держави загального добробуту, неоліберальні реформи 1980-х років, процеси глобалізації тощо зумовили якісні зміни капіталізму, а, отже, зміни середнього класу. «Нові» верстви середнього класу усе більше

починають спиратися насамперед на інтелектуальний, культурний і людський капітал. Це дає підстави стверджувати про кількісну та якісну зміну середнього класу в сучасному західному суспільстві, в якому відбувається перехід від індустріалізму й модерну до постіндустріалізму й постмодерну.

Глобалізація, модернізація, соціально-економічні та соціокультурні трансформації породжують непередбачуваність суспільних процесів, специфіки соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві та неадекватну поведінку людей в умовах нестабільності.

У вирішенні питання щодо соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві й місця середнього класу в ній окреслилось два підходи. Відповідно до першого, постіндустріальне суспільство розділяється на два великі класи: «клас інтелектуалів» і «андеклас», що замикаються в собі, а також прогнозується суттєве «розмивання» середнього класу й поповнення його суб'єктами цих двох класів. Згідно з другим підходом, у наш час людство знаходиться на початку процесу становлення постіндустріального суспільства, що зумовлює перевагу індустріальних технологій; залишається невирішеним питання: хто буде виконувати всю сукупність різних видів складної роботи, адже не елітний вищий, і не нижчий класи – останній не зможе користуватися в повному обсязі основним ресурсом – знаннями. Незважаючи на те, що проведені трансформації істотно похитнули основи існування класової структури суспільства індустріального типу, в тому числі й середнього класу, він продовжує зберігати свої позиції й у постіндустріальному суспільстві, принаймні, на початковому його етапі. У постіндустріальному суспільстві зростає роль нового середнього класу, оскільки однією з ключових його ознак саме в сучасному суспільстві стає доступ до високих технологій.

Середній клас, як фактор становлення громадянського суспільства в Україні, протягом усієї української історії не був гарантом стабільності, але саме він, будучи наділений конфліктогенним потенціалом, у більшості

випадків сприяв прогресивним модернізаційним реформам у розвитку українського суспільства. Через свою нечисельність він не міг стати стабілізуючою силою. Отже, потенціалу середнього класу вистачало для того, щоб дати поштовх прогресивним зрушенням у суспільстві, а потім через власну слабкість у процесі суспільних змін він часто розчинявся в соціальному просторі України, приводячи до згортання, пробуксовування або викривлення розпочатих прогресивних реформ.

На нашу думку, розвиток громадянського суспільства й становлення середнього класу – практично єдиний процес, тому генезис середнього класу в суспільстві перехідного періоду можна розглядати і як мету його розвитку, і як важливий критерій ефективності проведених реформ.

В українському перехідному суспільстві спостерігається тенденція до дезінтеграції соціального простору. З'явилися соціальні групи, які суттєво вирізняються за рівнем матеріального благополуччя (3/4 населення – малозабезпечені й незаможні верстви).

За період пострадянської трансформації різко збільшилася кількість людей, що зазнали збитків від соціальних перетворень. Під час трансформації в суспільство з ринковою економікою відбулися зміни критеріїв самооцінки й на перший план виноситься матеріальне багатство як основа поділу суспільства на класи.

В українському суспільстві виразно проявився соціальний розкол по лінії соціального відчуження й соціально-економічної експлуатації, що інституціоналізується у формах специфічних класових практик і є підставою формування класової системи перехідного суспільства.

Переконані, що можна говорити про вищу верству, якій властиві всі основні риси сформованої соціальної страти: норми й санкції, що підтримують її стійкість, культурні символи та взаємодії, практично завершений процес оформлення групової ідентичності й пов'язаний з останньою спосіб життя. Про середню верству нічого подібного стверджувати не можна, оскільки її становлення в суспільстві перехідного

періоду характеризується деякою дwoякістю. З одного боку, ринок визначає відповідне конкурентне поведження, з іншого – у структурі світогляду представників середнього класу зберігаються традиційні цінності антиринкової спрямованості. Одним із наслідків такої соціальної структури є відчуження низькодоходних груп населення від суспільства, зростання недовіри до інших людей і суспільних інститутів, що негативно впливає на формування основ нового соціального порядку.

Загалом, проблема становлення середнього класу в перехідному суспільстві пов'язана з питанням про підсумки реформ: сформований/несформований середній клас можна розглядати як один з найважливіших механізмів ефективності/неефективності переходу країни до ринкової економіки.

Виділяються основи, джерела, шляхи поповнення й чинники формування середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Засади формування середнього класу в перехідному суспільстві можна описати у вигляді тріади, яка складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної передумов.

Джерелом розвитку середнього класу в перехідному суспільстві можуть бути адміністративний та адміністративно-ринковий клас, частина суб'єктів тіньової економіки, середній бізнес, інтелігенція, робітничий клас.

Поповнення середнього класу в українському перехідному суспільстві в умовах трансформаційної кризи може відбуватися декількома шляхами: 1) на базі підвищення доходів, нагромадження й легалізації активів; 2) для освічених і висококваліфікованих груп – можливість пристосуватися до нових ринкових умов з найменшими втратами; 3) еміграція; 4) виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки, як потенційної бази середнього класу, з «тіні».

Фактори, що впливають на формування середнього класу, можна поділити на соціально-економічні, соціально-політичні й соціокультурні. Серед факторів, які сприяють формуванню середнього класу в перехідному

суспільстві, особливого значення набуває економічна політика держави, яка повинна вирішити такі проблеми: 1) податкова реформа й легалізація малого бізнесу, прихована зарплата і витрати виробництва; 2) відставання споживчого ринку й ринку послуг від потреб і можливостей середнього класу; 3) характер і механізми соціальних і економічних трансфертів від середнього класу до протосередніх верств і бідних соціальних груп; 4) проблема заощаджень та інвестицій; 5) боротьба з бідністю в цілому.

В соціально-політичній площині необхідно виділити такі умови становлення середнього класу: 1) зростання в межах соціально-професійних груп і верств, які входять до середнього класу, частки економічно й соціально активних громадян; 2) формування групової ідентичності; 3) підвищення в суспільній думці статусу освіти, науки й культури, престижу творчої висококваліфікованої праці; 4) розвиток горизонтальних зв'язків, системи представництва інтересів; 5) посилення суспільного впливу через започаткування власних соціальних інститутів і мобілізацію на підтримку політичних сил, орієнтованих більше на ідею «загального блага», а не на реалізацію вузькогрупових і кланово-корпоративних інтересів.

У соціокультурній площині в першу чергу потрібно ліквідувати дефіцит культури всього суспільства, що, в свою чергу, призведе до усвідомлення населенням таких загальнолюдських цінностей, як діалог, компроміс, толерантність як підґрунтя подолання соціальних суперечностей і конфліктів і подальшого розвитку середнього класу в Україні.

Специфіка українського суспільства перехідного періоду зумовлює певні проблеми становлення середнього класу в ньому. Оскільки економічний розвиток у ньому в перехідний період здійснюється на основі реалізації переваг індустріального суспільства, а соціальне розшарування – виключно за матеріальними ознаками, то його становлення має відбуватися за класичними принципами, критеріями й ознаками.

У західних країнах експансія ринку відбувається вже після того, як інші галузі (політика, сім'я, наука, засоби масової інформації) набули достатньої

автономії одна щодо іншої. В Україні розвиток ринкових відносин розпочався ще до відокремлення цих сфер, що стало, з одного боку, причиною соціальних суперечностей, а з іншого – сприяло подальшій тінізації та криміналізації українського суспільства.

Якщо на етапі первісного накопичення капіталу держава була нездатною впливати на процеси приватизації через порушення вертикалі владних управлінських зв'язків і горизонталі комунікацій, то на сьогодні неефективність роботи держави пояснюється реалізацією у вертикалі влади інтересів кланово-корпоративних структур.

Реалізація інтересів олігархічних структур приводить до формування так званої «елітної економіки» в Україні, коли основні засоби й ресурси держави спрямовуються на підтримку привілейованих підприємств. Олігархічні структури експлуатують суспільство, сприяють обмеженню чесної конкуренції серед господарюючих суб'єктів, а це зумовлює подальше поширення корупції, тінізацію економіки, перекриття каналів висхідної соціальної мобільності, а отже, зменшує шанси на становлення численного середнього класу в перехідному суспільстві.

Нині в Україні більша частина працюючого населення, як і раніше, зайнята на старих великих підприємствах, багато з яких неконкурентоспроможні і їх динаміка значно нижча, ніж у підприємств «нової економіки». Такий розвиток економіки не тільки блокує вертикальну соціальну мобільність, але й гальмує давно актуальні перетворення створених радянською модернізацією міських верств у повноцінний середній клас.

Теперішній український соціум диференційований, а його структура визначається взаємодією двох тенденцій – до поглиблення нерівності й, одночасно, до соціальної гомогенізації. В соціальному плані становлення середнього класу найважливішою проблемою є подолання бідності.

Серед суб'єктивних факторів, які перешкоджають становленню й розвитку середнього класу в перехідному суспільстві, виділяємо кризу ідентичності.

Громадянське суспільство як основа генезису середнього класу в посткомуністичних країнах залишається слабким. Усім колишнім суспільствам державного соціалізму не вистачає накопичень, співставних за рівнем з капіталами розвинених європейських суспільств. Слабкість буржуазії як класу штовхає державу до того, що вона бере на себе роль рушія прогресу.

Регулюючу і стимулюючу роль держави необхідно підсилювати, щонайперше, на ринку праці, підвищуючи рівень продуктивної зайнятості й знижуючи чисельність безробітних і, особливо, тривалість безробіття, що, в свою чергу, дозволить створити необхідні умови для становлення чималого середнього класу.

Більшість представників потенційного середнього класу в Україні мають характеризуватися законослухняністю, високою соціальною відповідальністю, прагматичним складом мислення, активною діяльністю. Недооцінка цих рис середнього класу не дасть можливості створити надійний фундамент суспільства навіть за наявності необхідних економічних умов.

Суспільство перехідного періоду розколоне на окремі групи, які дотримуються різних систем цінностей. Спосіб життя кожної з верств суспільства позначається на моралі – нормах, зразках, мотивах і цілях поведіння. Вищий клас коливається між показною мораллю й прямим обманом держави та народу. Середній має у своєму розпорядженні лише ті можливості, які доступні «людині лукавій (лицемірній)», для нього характерна розбіжність слова і діла. Нижчий клас частіше неспроможний дотримуватися моральних норм через низький рівень життя.

Нормалізації суспільної моралі перешкоджає занадто сильне розшарування суспільства на багатих і бідних. Це, в свою чергу, веде до неодмінного втягування у сферу злочинності найменш стійких груп і верств

населення. Очевидна також затребуваність, причому не лише в злочинному середовищі, але й у підприємницьких сферах, і таких негативних якостей, як користолюбство, безпринципність, агресивність, зневага прав і моралі. За такої моральності суспільства говорити про основи соціальної справедливості в сучасному українському суспільстві немає жодних підстав.

Для існування достатньо впливового й чисельного середнього класу сьогодні в Україні практично відсутні потрібні умови, тому може йтися про формування так званого «протосереднього класу», що за певних умов і при вирішенні ряду проблем ймовірно перетвориться в повноцінний середній клас. Сучасна ідея протосереднього класу ґрунтується на необхідності поступового, свідомого й цілеспрямованого формування та концентрації відсутніх домінуючих ідентифікаційних ознак, властивих середньому класу в розвинених країнах, оскільки поза цим процесом неможливо забезпечити появу його об'єднавчих і мотиваційних функцій.

Нині ж середній клас у сучасному українському суспільстві – це мовчазна меншість. Такою меншістю він буде залишатися і в найближчому майбутньому при мовчазній більшості бідних верств населення і всездозволеності багатих.

Висновок. До вище викладеного додамо, що в сучасному світі існує дві моделі соціальної структури суспільства. Перша модель, коли структура суспільства складається з двох основних груп – багатих і бідних та постійної динаміки їх поляризації. Вона притаманна країнам Латинської Америки. У другій моделі, крім багатих і бідних, існує середній клас суспільства, що виконує стабілізаційну функцію в суперечностях між багатими й бідними. Така соціальна модель представлена в європейських країнах. Емпіричні дані свідчать, що Україна стала на шлях розвитку соціальної структури, характерної для країн Латинської Америки.

Перспективи подальших наукових досліджень заявленої проблеми:

- аналіз ролі інтелігенції у формуванні ідеології середнього класу;

- визначення специфіки впливу соціальної ексклюзії на особливості становлення середнього класу в умовах соціальних трансформацій та його поведінкові стратегії і світоглядні установки;
- з'ясування місця і ролі «компрадорського» середнього класу у соціально-класовій структурі сучасного українського суспільства.

Перелік використаних джерел:

1. Александрова О. С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства : монографія / О. С. Александрова. – Суми : Університетська книга, 2008. – 336 с.

2. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О. С. Александрова. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.

Александрова Е.С. Средний класс как условие стабильности общества.

Проанализированы общие модели генезиса среднего класса; углублено представление об особенностях социальной структуры в условиях общества переходного периода; выяснено состояние и перспективы формирования среднего класса в современной Украине.

Ключевые слова: высший класс, средний класс, низший класс, общество переходного периода, гражданское общество.

Aleksandrova O. S. The middle class as a condition for the stability of society.

Analyzed the general models of the genesis of the middle class; deepened understanding of the features of the social structure of a society in transition, found the state of and prospects for the formation of a middle class in modern Ukraine.

Key words: the upper class, the middle class, the lower class, society of transitional period, civil society.